

Ελένη Μπεζέ

Έκθεση ολοκλήρωσης μεταδιδακτορικής έρευνας:

*Η εμπειρία της Σοά ως παράγοντας διαμόρφωσης μιας γυναικείας εβραϊκότητας
στην Ελλάδα*

Επιστημονική Υπεύθυνη-Επιβλέπουσα:
Εριέττα-Βαλερή Κοντοπούλου-Μπενβενίστε

Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας

Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας -

Fondation pour la Mémoire de la Shoah

Ιούλιος 2023

Εικόνα: Η Θεσσαλονικιά επιζήσασα του Άουσβιτς Λίζα Πίνχας κατά την επιστροφή της στην Ελλάδα, στον σταθμό των τρένων, Βουλγαρία, 1945. Από το βιβλίο της (post mortem) *Αντιμέτωπη με το Ολοκαύτωμα*, Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος, Αθήνα 2014, σ. 19.

Σημείωση: Η μεταδιδακτορική έρευνα πραγματοποιήθηκε χάρη στη χρηματοδότηση του ιδρύματος Fondation pour la Mémoire de la Shoah (2021-2022), το οποίο και ευχαριστώ θερμά.

Το ζήτημα του φύλου απουσιάζει γενικά από τις μελέτες για την ιστορία των Εβραίων της Ελλάδας και ειδικά από την ιστοριογραφία της Σοά. Η μεταδιδακτορική έρευνα είχε ως στόχο, αντλώντας από τη διεθνή βιβλιογραφία (βλ. Βιβλιογραφία) και αξιοποιώντας ποικίλες πηγές (βλ. παρακάτω), να αναπληρώσει αυτό το κενό τοποθετώντας σε μια ιστορική προοπτική τη διαδικασία διαμόρφωσης των ταυτοτήτων των Εβραίων γυναικών στη μεταπολεμική Ελλάδα. Έμφαση δόθηκε σε δύο χρονικές περιόδους. Στην πρώτη μεταπολεμική δεκαετία (1945-1955), εποχή κατά την οποία διαμορφώνεται μια πρώιμη μνήμη της Σοά, και στις δεκαετίες του 1980 και του 1990, εποχή κατά την οποία η εβραϊκή μνήμη επιχειρεί να υπερβεί τα όρια της εβραϊκής κοινότητας.

Στην έρευνά μου με απασχόλησαν κυρίως τα εξής ερωτήματα: ποια διλήμματα αντιμετώπισαν οι Ελληνο-εβραίες μετά τη Σοά, ποιες απαντήσεις έδωσαν και πώς αυτές επηρεάστηκαν από παράγοντες όπως η ηλικία, η τάξη, η μόρφωση, η καταγωγή, ο βαθμός αφομοίωσης και η γλωσσική ταυτότητα. Επίσης, με απασχόλησε το ερώτημα κατά πόσο η πολιτική κατάσταση στη μεταπολεμική Ελλάδα (Εμφύλιος και μετεμφυλιακά χρόνια) επηρέασε –και πώς– τις ζωές των Εβραίων γυναικών. Ακόμη, ιδιαίτερο αντικείμενο διερεύνησης αποτέλεσε η μοίρα, στη διάρκεια αυτής της εποχής διώξεων, των γυναικών που πήραν μέρος στην Αντίσταση. Ένα τελευταίο ερώτημα που με απασχόλησε ήταν πώς διαμορφώθηκε η γυναικεία μνήμη του πολέμου, της Σοά, του Εμφυλίου την πρώτη μεταπολεμική περίοδο, αλλά και στις δεκαετίες του 1980 και του 1990, και αν –και πώς– αυτή μεταδόθηκε στις επόμενες γενιές.

- Η έρευνα στηρίχθηκε στις ακόλουθες πρωτογενείς πηγές: **Α.** Προφορικές συνεντεύξεις με Ελληνίδες Εβραίες από το αρχείο του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος, του ισραηλινού ιδρύματος Yad Vashem, του ελληνογερμανικού προγράμματος Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα, καθώς και συνεντεύξεις με γυναίκες που πραγματοποίησα η ίδια στην Ελλάδα και το Ισραήλ. **Β.** Απομνημονεύματα των Λίζα Πίνχας, Μπέρρυ Ναχμίας και Έρικα Αμαρίλιο, καθώς και ημερολόγια των Ρόζα Ασσέρ και Λίλιαν Αμπαστάδο. **Γ.** Δημοσιεύματα Ελληνίδων Εβραίων στον μεταπολεμικό τύπο της Θεσσαλονίκης, της Αθήνας, των ΗΠΑ και της Γαλλίας. **Δ.** Έγγραφα σχετικά με τη δράση Εβραίων γυναικών από το Ιστορικό Αρχείο της Ισραηλιτικής

Κοινότητας Θεσσαλονίκης και του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου Ελλάδος.

- Η έρευνα οργανώθηκε γύρω από δύο θεματικούς άξονες: **A.** Κείμενα Ελληνίδων Εβραίων γυναικών που δεν είχαν απασχολήσει μέχρι τώρα την έρευνα. Συγκεκριμένα αναλύθηκαν γραπτά των Μπέρρυ Ναχιμιάς, Λίζα Πίνχας, Έρικα Αμαρίλιο, Ρέι Ντάλβεν, Λώρα Μελαμέντ και Μπουένα Γκάρφινκλ. Μέσα από μια εκ του σύνεγγυς ανάγνωση, αναδείχθηκαν τα θέματα που απασχόλησαν τις συγκεκριμένες γυναίκες –μνήμη της Σοά, σιωνισμός, αντισημιτισμός, ελληνικός Εμφύλιος, επιστροφή των επιζώντων, μοίρα των ορφανών Εβραιόπουλων κ.ά. – και εντάχθηκαν στα κοινωνικο-πολιτικά συμφραζόμενά τους. Όπως προέκυψε, η άποψη πως οι Έλληνες Εβραίοι έγραψαν από τη δεκαετία του 1980 κι εξής δεν είναι απόλυτα ορθή. Εβραίες γυναίκες –και φυσικά και Εβραίοι άνδρες– εκφράστηκαν δημόσια πολύ νωρίτερα, ήδη από τη δεκαετία του 1940. **B.** Συνεντεύξεις Ελληνίδων Εβραίων (βλ. παραπάνω «πρωτογενείς πηγές») οι οποίες επιλέχθηκαν με κριτήριο την εμπειρία των γυναικών στη διάρκεια της Κατοχής και της Σοά. Συγκεκριμένα πρόκειται για Εβραίες που είτε συμμετείχαν στην Αντίσταση είτε διασώθηκαν χάρη σε αυτή. Η ανάλυση του λόγου των γυναικών, που βρίσκονταν σε ώριμη πλέον ηλικία κατά τον χρόνο της συνέντευξης, έδειξε πως για όλες τις συνεντευξιζόμενες η εμπειρία της Αντίστασης είχε θετικό πρόσημο. Επίσης για κάποιες από αυτές η συγκεκριμένη εμπειρία ήρθε σε αντιδιαστολή με μεταγενέστερες δύσκολες εμπειρίες, όπως εκείνη της μετανάστευσης στο Ισραήλ.
- Κοινοποίηση των πορισμάτων της έρευνας: Μέρος της μεταδιδακτορικής έρευνας παρουσιάστηκε σε διεθνή συνέδρια και εργαστήρια. Παρακάτω παρατίθενται, **A.** σε μετάφραση στα ελληνικά, το κείμενο της ανακοίνωσης «Early female voices on the Shoah in Greece» (Πρώιμες γυναικείες φωνές για τη Σοά στην Ελλάδα), στο Διεθνές Συνέδριο «Survivors’ Toil. The First Decade of Documenting and Studying the Holocaust», που πραγματοποιήθηκε στο Vienna Wiesenthal Institute for Holocaust Studies, στη Βιέννη, 2-4 Νοεμβρίου 2022. Το κείμενο, εμπλουτισμένο, πρόκειται να δημοσιευτεί στον

συλλογικό τόμο σε επιμέλεια Natalia Aleksion και Eva Kovacs, *Survivors' Toil: The First Decade of Documenting and Studying the Holocaust*, υπό έκδοση, 2024. **B.** Το κείμενο της παρουσίασης της ζωής και του έργου της Αμερικανίδας Εβραίας, ελληνικής καταγωγής, Ρέι Ντάλβεν (Rae Dalven) με τίτλο «Ελληνο-αμερικανο-εβραία, φεμινίστρια και αριστερή». Το κείμενο δημοσιεύτηκε στο *The Books' Journal* (τχ. 136, Νοέμβριος 2022, σ. 48-50).

A. Πρώιμες γυναικείες φωνές για τη Σοά στην Ελλάδα

Θα ήθελα αρχικά να ευχαριστήσω τις διοργανώτριες Natalia Aleksiou και Eva Konacs που αποδέχτηκαν την πρότασή μου και μου έδωσαν την ευκαιρία να πάρω μέρος σε αυτό το εξαιρετικά ενδιαφέρον συνέδριο. Η έρευνα που παρουσιάζεται εδώ δεν θα ήταν εφικτή δίχως την πολύτιμη συμβολή του συναδέλφου Δημήτρη Βαρβαρίτη. Ο Δημήτρης έστρεψε την προσοχή μου σε αρκετά από τα κείμενα που σχολιάζονται σε αυτή την παρουσίαση.

Το 2012, ξεκίνησα τη διατριβή μου με θέμα τους Εβραίους της Ελλάδας υπό την εποπτεία της καθηγήτριας ιστορίας Ρίκας Μπενβενίστε.¹ Η έρευνα αυτή εστίασε κυρίως στη διαδικασία της ανασυγκρότησης και τις συλλογικές και ατομικές πρωτοβουλίες των επιζώντων κατά την πρώτη δεκαετία μετά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο – θέμα που δεν είχε ως τότε απασχολήσει την ελληνική ιστοριογραφία για τη Σοά.² Τα χρόνια που ακολούθησαν η διεθνής βιβλιογραφία για το θέμα και τη συγκεκριμένη περίοδο συνέχισε να ανθίζει.³ Όσον αφορά την ελληνική περίπτωση, η

¹ Ελένη Μπεζέ, *Ελληνες Εβραίοι: Μνήμες και ταυτότητες μετά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο*, διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, 2021.

² Στο μεταξύ, μια σειρά από μελέτες έθιξαν ζητήματα που σχετίζονται με ατομικές και συλλογικές πρωτοβουλίες Ελλήνων Εβραίων μετά τη Σοά. Ενδεικτικά, Άννα-Μαρία Δρουμπούκη, *Μια ατέλειωτη διαπραγμάτευση. Η ανασυγκρότηση των ελληνικών εβραϊκών κοινοτήτων και οι γερμανικές αποζημιώσεις, 1945-1961*, πρόλογος Γιώργος Κόκκινος, Ποταμός, Αθήνα 2019· Ελένη Μπεζέ, «Εβραϊκές διεκδικήσεις στη Θεσσαλονίκη την περίοδο κυριαρχίας του ΕΑΜ (Νοέμβριος 1944-Ιανουάριος 1945)», *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 142, Ιούλιος-Σεπτέμβριος 2018, σ. 42-49· Ρίκα Μπενβενίστε, *Αυτοί που επέζησαν. Αντίσταση, εκτόπιση, επιστροφή. Θεσσαλονικείς Εβραίοι στη δεκαετία του 1940*, Πόλις, Αθήνα 2014 (β΄ έκδοση 2016) και *Λούνα. Δοκίμιο ιστορικής βιογραφίας*, Πόλις, Αθήνα 2017· Λέων Ναρ, *Ξανά στη Σαλονίκη. Η μετέωρη επιστροφή των Ελλήνων Εβραίων στον γενέθλιο τόπο (1945-1946)*, προλεγόμενα Σ.Ν. Δορδανάς, Πόλις, Αθήνα 2018· Ευάγγελος Χεκίμογλου και Α.Μ. Δρουμπούκη, (επιμ.), *Την επαύριον του Ολοκαυτώματος*, Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2017· R. Benveniste και P. Hantzaroula, “Jewish Life after the Return: Dutch and Greek Experiences after the Shoah”, *Historiein*, τόμ. 18, τχ. 1 & 2, 2019· K.E. Fleming, *Ιστορία των Ελλήνων Εβραίων*, μτφρ. Ν. Γάσπαρης, Οδυσσέας, Αθήνα 2009· Επίσης, είχαν προηγηθεί οι μελέτες της Bea Lewkovicz, *The Jewish Community of Salonika. History, Memory, Identity*, Valentine Mitchell, London-Portland 2006 και των Καρίνα Λάμψα και Ιακώβ Σιμπή *Η ζωή απ’ την αρχή. Η μετανάστευση των Ελλήνων Εβραίων στην Παλαιστίνη (1945-1948)*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2010.

³ Σημαντική συμβολή στο θέμα της «επιστροφής» μετά τον πόλεμο έχουν πλέον αρκετές μελέτες. Βλ. ενδεικτικά, David Bankier, *The Jews are Coming Back. The Return of the Jews to their Countries of Origin after WWII*, Berghan Books-Yad Vashem, Ιερουσαλήμ 2005· Michael Brenner, *After the Holocaust: Rebuilding Jewish Lives in Postwar Germany*, Princeton University Press, Πρίνστον 1997· Laure Fourtage, “Accueillir les déportés juifs en France (novembre 1943-novembre 1945)”, στο Colette Zytnicki, *Terre d’exil, terre d’asile*, Editions de l’Eclat, Παρίσι 2010, σ. 71-96· Seán Hand & Steven T. Katz (επιμ.), *Post-Holocaust France and the Jews, 1945-1955*, New York University Press, Νέα Υόρκη 2015· Dienke Hondius, “A Cold Reception. Holocaust Survivors in the Netherlands and their Return”, *Patterns of Prejudice*, τόμ. 28, τχ. 1, 1994, σσ. 47-65· Elizabeth Paige Anthony, *Return Home. Holocaust Survivors Reestablishing Lives in Postwar Vienna*, Clark University, Ουόρσεστερ,

έρευνά μου έδειξε πως η πρώτη δεκαετία μετά τον πόλεμο δεν ήταν περίοδος απόλυτης σιωπής. Η διαδεδομένη άποψη πως το “coming out” των Ελλήνων επιζώντων έλαβε χώρα μετά τη δεκαετία του 1980, θα πρέπει, σε κάποιο βαθμό, να μετριαστεί.⁴ Εδώ θα μοιραστώ μέρος της μεταδιδακτορικής μου έρευνας σε ένα θέμα που και η ίδια δεν συμπεριέλαβα στη διδακτορική διατριβή μου. Πρόκειται για τα γραπτά Ελληνίδων Εβραίων με θέμα τη Σοά που γράφτηκαν αμέσως μετά το τέλος του πολέμου. Η εν λόγω μελέτη τοποθετείται στο σημείο συνάντησης των σπουδών του Ολοκαυτώματος με τις σπουδές του φύλου και έχει ως στόχο να συμπληρώσει ένα κενό στη σχετική βιβλιογραφία.

Η Μπέρρυ Κασσούτο-Ναχμίας (1924-2013) από την Καστοριά υπήρξε εμβληματική μορφή της μνήμης και της μνημόνευσης της Σοά στην Ελλάδα. Ήταν επίσης συγγραφέας ενός αυτοβιογραφικού βιβλίου για την εμπειρία της από το Άουσβιτς, που δημοσιεύτηκε στα τέλη της δεκαετίας του 1980, με τίτλο *Κραυγή για το αύριο*. Πρόκειται για το πρώτο βιβλίο επιζήσασας του Άουσβιτς που δημοσιεύτηκε στην Ελλάδα.⁵ Και, όπως εκμυστηρεύτηκε στους αναγνώστες της, προηγουμένως είχε μιλήσει για την εμπειρία της από το στρατόπεδο μία και μοναδική φορά, στον μακαρίτη πλέον σύζυγό της. Μετά βυθίστηκε και πάλι στη σιωπή. Κάτι που είναι λιγότερο γνωστό είναι πως η Ναχμίας είχε γράψει ένα σύντομο κείμενο για το στρατόπεδο και τη μνήμη του αρκετές δεκαετίες νωρίτερα. Το κείμενο είχε δημοσιευτεί τον Ιανουάριο του 1946 στη μόνη αριστερή μεταπολεμική εφημερίδα της Θεσσαλονίκης, το *Ισραηλιτικόν Βήμα*.⁶ Η δημοσίευση του κειμένου υπάκουε στη γραμμή της εφημερίδας που πρόκρινε τη δημοσίευση μαρτυριών, όπως, λ.χ., εκείνης του γιατρού Ματαράσσο για τις εκτοπίσεις από τη Θεσσαλονίκη και του επιζώντα του Άουσβιτς Σολομώντα Μπεναντών με θέμα τις γυναίκες που ζούσαν στο κομάντο «Μέξικο» του στρατοπέδου. Η γραμμή της εφημερίδας, με τη σειρά της, συμφωνούσε με την ισχυρή επιθυμία Σοβιετικών Εβραίων διανοούμενων, όπως ο

Μασαχουσέτη 2016· David H. Weinberg, *Recovering a Voice. West European Jewry after the Holocaust*, The Littman Library of Civilization-Liverpool University Press, 2015.

⁴ Βλ. σχετικά τις πολύ σημαντικές μελέτες της Henriette-Rika Benveniste, “The coming out of Jewish History in Greece”, δημοσιεύτηκε στην ιστοσελίδα του l’Atelier international de recherche sur les usages publics du passé, 27 Ιανουαρίου 2001 <http://usagespublicsdupasse.ehess.fr/the-coming-out-of-jewish-history-in-greece/> και της Οντέτ Βαρών-Βασάρ, *Η ανάδυση μιας δύσκολης μνήμης. Κείμενα για τη γενοκτονία των Εβραίων*, Εστία, Αθήνα 2012.

⁵ Το βιβλίο κυκλοφόρησε το 1989 από τις εκδόσεις Κάκτος. Επανεκδόθηκε από τις εκδόσεις Αλεξάνδρεια το 2020 με επιμέλεια και επίμετρο της Οντέτ Βαρών-Βασάρ.

⁶ Μπέρρυ Κασσούτου, «18 Ιανουαρίου 1946», *Ισραηλιτικόν Βήμα*, 18.1.1946.

Βασίλι Γκρόσμαν και ο Ίλια Έρενμπουργκ, να στοιχειοθετήσουν το έγκλημα της Σοά. Και πράγματι, το *Ισραηλιτικόν Βήμα* είχε δημοσιεύσει μια σειρά από κείμενα του Έρενμπουργκ.

Το κείμενο της Ναχμίας γράφτηκε με αφορμή την πρώτη επέτειο από την εκκένωση (κι όχι την απελευθέρωση) του Άουσβιτς. Η συγγραφέας εκφράζει σε αυτό τον στοχασμό της γύρω από την ανάγκη να δημιουργηθεί μια μνήμη των τόπων του εγκλήματος. Η Ναχμίας χρησιμοποιεί στο κείμενό της ένα λεξιλόγιο που την εποχή εκείνη χρησιμοποιούσε ήδη ο ελληνικός τύπος για να περιγράψει την εμπειρία των στρατοπέδων. «Κόλαση» και «ναζιστική θηριωδία» ήταν κάποιες από τις λέξεις και φράσεις που χρησιμοποιούνταν. Χρησιμοποίησε επίσης τη λέξη *μάρτυρας*, με την έννοια του αυτόπτη, συμβάλλοντας έτσι στην καθιέρωση ενός πρώιμου λεξιλογίου για τη Σοά. Τέλος, χρησιμοποίησε τη λέξη *όμηρος* για να περιγράψει αυτό που ήταν η ίδια και οι σύντροφοί της από τα στρατόπεδα. Ήταν όμοιοι όπως ήταν αδιακρίτως όλοι οι πρώην εκτοπισμένοι, Εβραίοι και μη. Όμηροι θα είναι εξάλλου για δεκαετίες όλοι αυτοί που μόλις πρόσφατα ονομάστηκαν *επιζώντες* (survivors).

Η Θεσσαλονικιά Μπουένα Σαρφαττή-Γκάρφινκλ (1916-1997) ήταν ακόμη μία Ελληνο-εβραία που έγραψε την επαύριο του πολέμου. Το έργο της (κυρίως στίχοι στα ισπανο-εβραϊκά, γνωστοί ως *coplas*) ήρθε στο φως σχετικά πρόσφατα, χάρη, πρωτίστως, στη δουλειά της ιστορικού Renée Levine Melammed.⁷ Η Γκάρφινκλ έγραψε για τον ελληνικό εβραϊσμό –και πιο συγκεκριμένα για τις πρωτοβουλίες που πήρε η ίδια και οι οποίες είχαν ως αποτέλεσμα να σωθούν αρκετά Εβραίοπουλα στη διάρκεια της Κατοχής– στον Καναδά, όπου στο μεταξύ είχε μεταναστεύσει με τον άντρα της.

Η συμβολή της έχει τίτλο “Tale of a ghetto conspirator” (Ιστορία μιας συνομήτριας στο γκέτο) και δημοσιεύτηκε στο *The Pioneer Woman* το 1947.⁸ Το συγκεκριμένο περιοδικό ήταν επίσημο όργανο της γυναικείας σιωνιστικής εργατικής οργάνωσης της Αμερικής (Women’s Labor Zionist Organization of America). Το εκδοτικό σημείωμα έθεσε το πλαίσιο μέσα στο οποίο το αυτοβιογραφικό κείμενο της Γκάρφινκλ έπρεπε να γίνει κατανοητό. Επισήμανε το γεγονός πως «η μοίρα των Εβραίοπουλων είναι διπλά πολύτιμη μετά την εξόντωση εκατομμυρίων δικών μας». Αυτή ήταν μια ιδέα που επικράτησε ανάμεσα στους Εβραίους επιζώντες στην

⁷ *An Ode to Salonika. The Ladino Verses of Bouena Sarfatty*, Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis, 2013.

⁸ Τχ. 125, Απρίλιος 1947, σ. 10-11.

Ευρώπη, καθώς και στους Εβραίους της Παλαιστίνης και της Αμερικής μετά το τέλος του πολέμου. Καθώς η απόκτηση μιας πλαστής (προφανώς χριστιανικής) ταυτότητας έσωσε τα περισσότερα από αυτά τα παιδιά, οι εβραϊκές οργανώσεις εργάζονταν τώρα για την «επιστροφή τους στον εβραϊσμό», όπως το έθεσε η εκδότρια του *The Pioneer Woman*.

Όμως πώς ενεπλάκη η Γκάρφινκλ στη διάσωση Εβραιόπουλων; Η Μπουένα, που μεγάλωσε σε μια εύπορη σεφαραδίτικη οικογένεια, ήταν από πολύ νέα σιωνίστρια. Ως πρόεδρος του τοπικού παραρτήματος νεανίδων της Διεθνούς Γυναικείας Σιωνιστικής Οργάνωσης (Women's International Zionist Organization), είχε αποπειραθεί, χωρίς επιτυχία, με κορίτσια της ομάδας της, καθώς και χριστιανές μίας ακόμα ομάδας, να δραπετεύσει από τη Θεσσαλονίκη όταν την κατέλαβαν οι Γερμανοί (1941). Η Μπουένα ήταν ανάμεσα στα κορίτσια που συνελήφθησαν και φυλακίστηκαν. Από τη φυλακή επιχείρησαν να βρουν τρόπους να συμβάλουν στον αγώνα της χώρας. Ένα από τα καθήκοντά τους μετά την απελευθέρωσή τους ήταν να βοηθούν Βρετανούς αιχμάλωτους πολέμου να εγκαταλείψουν την πόλη. Πριν τις συλλάβουν, οι κοπέλες ήταν υπεύθυνες για τη διανομή φαγητού σε Εβραιόπουλα. Όταν τα ρατσιστικά μέτρα επιβλήθηκαν στη Θεσσαλονίκη, κι ενώ τα περισσότερα μέλη της κοινότητας αρνούσαν να δουν τον κίνδυνο, η ομάδα της Μπουένα κατάλαβε πως τα χειρότερα θα ακολουθούσαν. Έτσι, αποφάσισαν να σώσουν όσο το δυνατό περισσότερα παιδιά. Τρία μέλη της ομάδας επισκέφθηκαν τότε τον αρχιραββίνο Τσβι Κόρετς, που, όπως σημειώνει η Γκάρφινκλ, κατηγορήθηκε αργότερα ως προδότης των Εβραίων της πόλης. Η επιτροπή πρότεινε τα νεογέννητα να φιλοξενηθούν σε μοναστήρια. Ο Κόρετς, σύμφωνα με τη συγγραφέα του κειμένου, αρνήθηκε να συνεργαστεί και έφτασε μάλιστα στο σημείο να καταγγείλει τα κορίτσια στην εβραϊκή αστυνομία. Η Γκάρφινκλ και οι συντρόφισσές της προχώρησαν στην εκτέλεση του σχεδίου τους. Προσέγγισαν τους γονείς των νεογέννητων και τους παρότρυναν να τους τα εμπιστευθούν. Η Γκάρφινκλ πήρε το ρίσκο να βγάλει κρυφά τα βρέφη από το γκέτο και να τα δώσει σε μοναχές και νοσοκόμες. Συνολικά κατάφερε να σώσει 28 παιδιά. Αφού μπόρεσε να εγκαταλείψει την πόλη, εντάχθηκε στην Αντίσταση. Στην αρχή ακολούθησε τους δεξιούς, κι όταν ο σύνδεσμός της σκοτώθηκε, ενώθηκε με τους αριστερούς. Η δράση της ως αντιστασιακής παρέμενε μέχρι πρόσφατα άγνωστη. Μία ακόμη πτυχή της δραστηριότητάς της αποκαλύπτεται από την πρώιμη μαρτυρία της που εξετάζουμε εδώ. Μετά το τέλος του πολέμου, η συγγραφέας μπόρεσε να εντοπίσει αρκετά Εβραιόπουλα που είχαν επιβιώσει

κρυμμένα και να τα μεταφέρει –κάποιες φορές ενάντια στη θέληση του περιβάλλοντος που τα προστάτευε στη διάρκεια του πολέμου– στην Παλαιστίνη. Παραδόξως, η Γκάρφινκλ παρότι έμεινε πιστή στη σιωνιστική ιδεολογία, δεν μπόρεσε να αντέξει τη ζωή στο κιμπούτς. Τελικά, ο Καναδάς έγινε για αυτήν πατρίδα και ο τόπος όπου θα εκφραζόταν ελεύθερα γράφοντας coplas. Μια δημοσίευση των απομνημονευμάτων της θα συνέβαλε σε μια ολοκληρωμένη θεώρηση της ζωής και του έργου της.

Η Ρέιτσελ (Ράε ή Ρέι) Ντάλβεν [Rachel (Rae) Dalven] (1904-1992) ήταν Αμερικανίδα Εβραία με καταγωγή από την Πρέβεζα και τα Ιωάννινα. Η Ντάλβεν δίδαξε αγγλικά και νέα ελληνικά στο Πανεπιστήμιο της Νέας Υόρκης και μετέφρασε Έλληνες ποιητές όπως ο Κωνσταντίνος Καβάφης και ο κομμουνιστής Γιάννης Ρίτσος, με τον οποίο διατηρούσε φιλική σχέση. Μετέφρασε επίσης Ελληνίδες ποιήτριες, κάποιες από τις οποίες υπέστησαν διακρίσεις στην πατριαρχική κοινωνία των αρχών του 20ού αιώνα. Η Ντάλβεν ήταν επίσης θεατρική συγγραφέας. Το θεατρικό της έργο δημοσιεύεται αυτή την περίοδο στη σειρά “Romanioti”, όπως ονομάζονται οι ελληνόφωνοι Εβραίοι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, των εκδόσεων Ισνάφι.⁹ Αυτό για το οποίο είναι περισσότερο γνωστή η Ντάλβεν είναι το βιβλίο που δημοσίευσε το 1990 για τους Εβραίους της πατρίδας της, τα Ιωάννινα, όπου είχε προηγουμένως πραγματοποιήσει συνεντεύξεις με αρκετούς Ρωμανιώτες επιζώντες. Αυτή η δουλειά –η πρώτη για τους Ρωμανιώτες Εβραίους και η οποία ακόμη θεωρείται βιβλίο αναφοράς– είναι τόσο ένα έργο μνήμης όσο και μελέτη.¹⁰ Αυτό που δεν είναι γνωστό είναι πως η Ντάλβεν αμφισβήτησε σε ένα κείμενο με τίτλο «Έλληνες Εβραίοι υπό το δόγμα Τρούμαν» (“Greek Jews under the Truman doctrine”), που γράφτηκε πολύ νωρίς, το 1948, και δημοσιεύτηκε στη Νέα Υόρκη, την κυρίαρχη άποψη πως ο αντισημιτισμός απουσίαζε από την Ελλάδα μετά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Είναι αξιοσημείωτο πως το άρθρο δημοσιεύτηκε στο *Jewish Life*, ένα περιοδικό που εκδιδόταν από την αριστερή οργάνωση *Morgen Freiheit*.¹¹ Η οργάνωση εξέδιδε επίσης τη γνωστή ομότιτλη εφημερίδα. Η εφημερίδα αρχικά

⁹ Στη σειρά έχει κυκλοφορήσει το έργο της *Marriages Are Arranged in Heaven/Οι γάμοι κανονίζονται στον παράδεισο*, τόμ. 1, επιμέλεια-πρόλογος Α.Ι. Goldwyn, μτφρ. Α. Φωτάκης, Ισνάφι, Ιωάννινα 2022 και ετοιμάζονται τα έργα *Έστερ*, *Το δικό μας είδος ανθρώπων* και το *Ζήτημα επιβίωσης*. Στην ίδια σειρά έχει επίσης κυκλοφορήσει η βιογραφία της Ντάλβεν από τον Adam J. Goldwyn, *Η ζωή μιας Ελληνο-εβραιοαμερικάνας*, τόμ. 0, μτφρ. Α. Φωτάκης, πρόλογος Adi Liraz, Ισνάφι, Ιωάννινα 2022.

¹⁰ Rae Dalven, *The Jews of Ioannina*, Cadmus Press, Philadelphia 1990.

¹¹ Τόμ. ΙΙ, τχ. 3, Ιανουάριος 1948, σ. 9-11.

πρόσκειτο στο αμερικανικό κομμουνιστικό κόμμα αλλά μετά το τέλος του πολέμου έχασε την υποστήριξη του κόμματος εξαιτίας των φιλοϊσραηλινών της θέσεων. Έτσι, και πάλι, όπως και στην περίπτωση της Γκάρφινκλ, η αμερικανική φιλοϊσραηλινή αριστερά έδωσε βήμα σε Εβραίες γυναίκες συγγραφείς τα πρώτα χρόνια μετά τον πόλεμο. Πιστεύω πως ακριβώς η απουσία αυτού του ιδεολογικού ρεύματος από την Ελλάδα, εξαιτίας της Σοά, κατά την οποία εξέχουσες φυσιογνωμίες της εβραϊκής αριστεράς χάθηκαν, και του Εμφυλίου που ακολούθησε, εξηγεί και την απουσία ανάλογων κειμένων απ' την Ελλάδα. Η Ντάλβεν, που δεν είχε ποτέ κρύψει τη συμπάθειά της για την ελληνική Αντίσταση που υποστηρίχθηκε από την κομμουνιστική αριστερά, υποστήριξε στο κείμενό της ότι, παρότι δεν είχε έρθει αντιμέτωπη με αντισημιτισμό στις προσωπικές της επαφές στα ταξίδια της στην Ελλάδα, πληροφορήθηκε από Έλληνες γνωστούς της πως πρώην συνεργάτες των ναζί και αντισημίτες δεν κυκλοφορούσαν απλά ελεύθεροι αλλά επιπλέον κατείχαν υψηλές θέσεις στην ελληνική πολιτική σκηνή. Πιστεύω πως αυτό που προσδίδει στο κείμενο της Ντάλβεν μέρος της ιστορικής του αξίας είναι το γεγονός ότι γράφτηκε στη διάρκεια του ελληνικού Εμφυλίου, μια περίοδο κατά την οποία σκληρή λογοκρισία επιβαλόταν σε κάθε έκφραση που μπορούσε να αμφισβητήσει τις επιλογές του ελληνικού κράτους. Η Ντάλβεν πήγε ακόμη παραπέρα. Καταδίκασε τη «δική της Αμερική», όπως έγραψε, και πιο συγκεκριμένα το πρόγραμμα βοήθειας που εισηγήθηκε ο πρόεδρος Τρούμαν, καθώς θεώρησε πως ευθυνόταν για την υποστήριξη των «φασιζουσών» και «αντισημιτικών», όπως έγραψε, δυνάμεων που κυριαρχούσαν στην Ελλάδα. Η Ντάλβεν προχώρησε ακόμη σε ορισμένες ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις αναφορικά με τις πολιτικές διαμάχες στο εσωτερικό της ίδιας της εβραϊκής κοινότητας. Το 1948, χρονιά που έγραψε το εν λόγω κείμενο, η φωνή της ήταν πιθανά η μόνη ελληνο-εβραϊκή φωνή που αμφισβήτησε το status quo εντός της κοινότητας. Οι δημοκρατικές, προοδευτικές εβραϊκές φωνές είχαν σιγήσει το 1947, όταν η μόνη μεταπολεμική Ελληνο-εβραϊκή εφημερίδα, το *Ισραηλιτικόν Βήμα*, έπαψε να κυκλοφορεί. Η μόνη δημόσια εβραϊκή φωνή την εποχή αυτή ήταν αυτή της συντηρητικής, σιωνιστικής εφημερίδας *Εβραϊκή Εστία*, που φανερά υποστήριζε τις επιλογές του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου και του προέδρου του, Ασέρ Μωυσή. Η Ντάλβεν σημείωσε το γεγονός πως ο Μωυσής εμπόδισε τον ραββίνο της Αθήνας, Ηλία Μπαρζιλιάι, να παίξει ηγετικό ρόλο στην ανασυγκρότηση της κοινότητας μετά τον πόλεμο. Ο Μπαρζιλιάι στη διάρκεια της Κατοχής είχε απαχθεί οικειοθελώς από το ΕΑΜ, ώστε να αποφύγει να παραδώσει τους καταλόγους με τα

ονόματα των μελών της κοινότητας. Μετά την απελευθέρωση, ο Μπαρζιλιά αναγνώρισε δημοσίως τις προσπάθειες του ΕΑΜ να σώσει εβραϊκές ζωές. Η Ντάλβεν σημείωσε πως στη θέση του ραββίνου ήταν η μορφή του Μωυσή, με τις συντηρητικές γνωριμίες του, που κυριάρχησε στα χρόνια που ακολούθησαν τον πόλεμο. Η θαρραλέα φωνή της Ντάλβεν δεν είχε αναλογία της, μεταξύ των Εβραίων, στα χρόνια του ελληνικού Εμφυλίου. Προφανώς η απόσταση από τη χώρα καταγωγής και την Ευρώπη ως τόπο όπου έλαβε χώρα η Σοά, όπως επίσης και το γεγονός πως ζούσαν σε ακμάζουσες εβραϊκές κοινότητες επέτρεψαν σε αυτές τις γυναίκες να στοχαστούν πάνω στα ελληνο-εβραϊκά πράγματα και να εκφραστούν ελεύθερα σε σχέση με αυτά σε μια περίοδο που στην Ελλάδα κυριαρχούσε σχετική σιωπή.

Τα αποσπάσματα από το χειρόγραφο της Αθηναίας Εβραίας Λώρα Μελαμέντ, που δημοσιεύτηκαν στα γαλλικά στο *Les Cahiers de l'Alliance Israélite* το 1956 με τίτλο “La Grèce au combat et sous l'Occupation” (Η Ελλάδα στη μάχη και υπό Κατοχή)¹², μας δίνουν μια εικόνα ενός εντελώς διαφορετικού κοινωνικού και ιδεολογικού περιβάλλοντος. Κατά πώς φαίνεται, η Μελαμέντ δεν ήταν μια τυπική Ελληνο-εβραία του Μεσοπολέμου. Όπως πληροφορούμαστε από το σημείωμα του εκδότη, σύχναζε σε κύκλους Ελλήνων διανοούμενων, είχε ολοκληρώσει τις σπουδές της στο Παρίσι και ήταν συγγραφέας ενός μυθιστορήματος με τίτλο *J'ai cherché un homme* (Αναζήτησα έναν άνθρωπο), που δημοσιεύτηκε στο Παρίσι το 1936. Ο τότε διευθυντής του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, ο γνωστός αρχαιολόγος και συγγραφέας Αλέξανδρος Φιλαδελφεύς, φίλος της οικογένειας Μελαμέντ, υπέγραψε τον πρόλογο του μυθιστορήματος. Ο εκδότης του *Les Cahiers de l'Alliance* τοποθέτησε το χειρόγραφο στο πολιτισμικό μεταπολεμικό πλαίσιο. Η Μαρία Βοναπάρτη, η γνωστή Γαλλίδα ψυχαναλύτρια, συγγραφέας και σύζυγος του πρίγκιπα Γεώργιου της Ελλάδας, παρέδωσε το χειρόγραφο στο περιοδικό. Και ήταν πάλι η Βοναπάρτη που προλόγισε το κείμενο της Μελαμέντ. Σύμφωνα με την ίδια, η Μελαμέντ εξυμνούσε τον ηρωισμό του ελληνικού λαού στη μάχη και τα όσα υπέφερε υπό τη γερμανική κατοχή. Όπως έγραψε η Βοναπάρτη, η συγγραφέας «ζωντάνεψε» ειδικά το «μαρτύριο» των Εβραίων της Ελλάδας των οποίων η «καρδιά», συνέχισε,

¹² “La Grèce au combat et sous l'Occupation”, *Les Cahiers de l'Alliance Israélite*, τχ. 95, 1956, σ. 12-18· τχ. 96, 1956, σ. 13-19· τχ. 97, 1956, σ. 15-20. Αποσπάσματα του ίδιου χειρόγραφου δημοσιεύτηκαν επίσης στα αγγλικά (“The Greek Jews under the Nazis”, *The Alliance Review*, τχ. 31, 1957, σ. 24-26) και στα ισπανο-εβραϊκά (“Los Judios Griegos bajo los Nazis”, *Revista de la Alliance*, τχ. 32, 1957, σ. 20-22).

«ήταν στενά συνδεδεμένη με την ελληνική πατρίδα τους». ¹³ Η ψυχαναλύτρια χρησιμοποίησε ένα λεξιλόγιο και εννοιολογικό πλαίσιο ανάλογο με εκείνο που είχε χρησιμοποιήσει ο συντηρητικός ελληνικός τύπος και ελληνο-εβραϊκοί κύκλοι από τους πρώτους μήνες μετά τον πόλεμο. Οι Εβραίοι παρουσιάζονται κυρίως ως θύματα («μάρτυρες»), ενώ η πίστη τους στο ελληνικό κράτος δεν είναι δεδομένη και γι' αυτό πρέπει να γίνεται ιδιαίτερη μνεία σε αυτή.

Η Μελαμέντ, περιγράφοντας τον ελληνο-ιταλικό πόλεμο, εξύμνησε τα ανδραγαθήματα του ελληνικού στρατού. Σε γενικές γραμμές, ακολούθησε μια ευρέως αποδεκτή αφήγηση των γεγονότων, που μέχρι σήμερα παραμένει η «επίσημη» εκδοχή της ελληνικής πολιτείας. Ωστόσο, στην εκδοχή της Μελαμέντ, δεν ήταν ο δικτάτορας Μεταξάς που αρνήθηκε την παράδοση της χώρας στους Ιταλούς, αλλά ο βασιλιάς Γεώργιος. Επίσης, η συγγραφέας σημείωσε πως η φυγή του βασιλιά από την Αθήνα οδήγησε τον ελληνικό λαό σε απόγνωση. Η Μελαμέντ, όπως έκαναν και ο γνωστός σιωνιστής και συντηρητικός στις απόψεις του Ασέρ Μωυσής και άλλοι Αθηναίοι, ή κρυμμένοι στην Αθήνα Εβραίοι, τις ημέρες που ακολούθησαν την απελευθέρωση της πόλης, εξύμνησε με τη σειρά της τις καταδικασμένες σε αποτυχία προσπάθειες του αθηναϊκού κλήρου, των πολιτικών και των νομικών να αναβάλουν τις εκτοπίσεις των Εβραίων της Θεσσαλονίκης (Μάρτιος 1943). Έδωσε ακόμη μια λεπτομερή περιγραφή των συνθηκών στην Αθήνα τον χειμώνα του 1943, όταν ο πληθυσμός της πόλης υπέφερε εξαιτίας του ψύχους και της πείνας. Η Μελαμέντ συνέχισε να περιγράφει με λεπτομέρειες και με φορτισμένη γλώσσα τις τεράστιες δυσκολίες που αντιμετώπισε η οικογένειά της στη διάρκεια της Κατοχής στην Αθήνα. Ενώ η ίδια και οι δύο αδελφοί της κατάφεραν να κρυφτούν χρησιμοποιώντας πλαστές ταυτότητες, χάρη στη στήριξη του μη-εβραϊκού, μεγαλοαστικού περιβάλλοντός τους, οι γονείς τους δεν τα κατάφεραν. Η Μελαμέντ, υποφέροντας από ενοχές, μοιράστηκε με τους αναγνώστες τις σκέψεις της για τον αντισημιτισμό και τη μακρά ιστορία του. Στον αντισημιτισμό χρέωσε το «μαρτύριο», ¹⁴ όπως έγραψε, της οικογένειάς και του λαού της. Για αυτή την Εβραία γυναίκα, που μεγάλωσε στην Αθήνα σε ένα πνευματικό και κοινωνικό περιβάλλον όπου προφανώς δεν είχε γνωρίσει αντισημιτισμό, ο Χίτλερ ήταν ο μόνος ένοχος. Αν η Γερμανία διοικούνταν από τον Κάιζερ και από μια «ελίτ», ¹⁵ όπως έγραψε χαρακτηριστικά, ο αντισημιτισμός,

¹³ "La Grèce au combat et sous l'Occupation", *ό.π.*, τχ. 95, 1956, σ. 12.

¹⁴ "La Grèce au combat et sous l'Occupation", *ό.π.*, τχ. 97, 1956, σ. 15.

¹⁵ "La Grèce au combat et sous l'Occupation", *ό.π.*, τχ. 97, 1956, σ. 16.

ισχυρίζεται, δεν θα είχε ποτέ κυριαρχήσει. Και παρότι αναφέρθηκε σε προδότες που παραμόνευαν σχεδόν παντού στην Αθήνα και στην απροθυμία των Τούρκων διπλωματών να προστατέψουν την οικογένειά της (είχαν τουρκική καταγωγή), δεν είδε σε αυτές τις πράξεις την έκφραση, αν όχι μίσους, τουλάχιστον απάθειας. Η άποψή της για τη Σοά στην Ελλάδα, 11 χρόνια μετά την απελευθέρωση, απηχούσε την αφήγηση που υιοθέτησαν τα εν Αθήναις επίσημα όργανα του ελληνικού εβραϊσμού. Οι Έλληνες χριστιανοί, και ειδικά ο κλήρος, είχαν κάνει όσα μπορούσαν για να προστατέψουν τους Εβραίους, που είχαν υπάρξει πάντοτε πιστοί στην πατρίδα τους. Ο ρόλος της Αντίστασης αναγνωρίζεται αλλά υποβαθμίζεται σχετικά. Η αφήγηση της Μελαμέντ είναι φανερό πως διαφέρει σημαντικά από αυτή της Ντάλβεν. Ενώ η Ντάλβεν βλέπει ίχνη αντισημιτισμού να επιβιώνουν ακόμη και στη μεταπολεμική Ελλάδα και στέκεται κριτικά απέναντι στην ηγεσία του ελληνικού εβραϊσμού, η Μελαμέντ δεν αμφισβητεί το status quo στην πατρίδα της, ούτε στη διάρκεια της Κατοχής ούτε μετά τον πόλεμο. Θεωρώ πως τόσο η ιδεολογική τοποθέτηση της καθεμιάς (η Ντάλβεν ανήκε στην αμερικανική αριστερά, ενώ η Μελαμέντ ήταν συντηρητική και πιθανά βασιλική) και η εγγύτητα στη χώρα καταγωγής (η Μελαμέντ έζησε τη Σοά και τη μεταπολεμική περίοδο στην Ελλάδα, ενώ η Ντάλβεν ήταν μετανάστρια στην Αμερική από μικρή ηλικία) μπορούν ίσως να εξηγήσουν τη διαφορετική ματιά που υιοθετούν στα γραπτά τους.

Συνοψίζοντας, οι γυναικείες εβραϊκές φωνές για τη Σοά συνάντησαν ένα ορισμένο κοινό, όσο περιορισμένο κι αν ήταν αυτό, την επαύριο του πολέμου. Και παρότι οι γυναικείες φωνές ήταν λιγότερες από τις αντρικές την ίδια περίοδο, πιστεύω πως συνέβαλαν σχεδόν επί ίσοις όροις στη μάχη κατά του αντισημιτισμού, στη συγκρότηση μιας μνήμης της Σοά, όσο και στην τεκμηρίωσή της. Παρ' όλα αυτά, παραμένει μια ερώτηση αναπάντητη: σε ποιο βαθμό οι κοινωνίες (ελληνική, αμερικανική, γαλλική) της πρώτης μεταπολεμικής εποχής ήταν πρόθυμες να ακούσουν;

B. «Ρέι Ντάλβεν (Rae Dalven), Ελληνο-αμερικανο-εβραία, φεμινίστρια και αριστερή»

Η Rae (Rachel) Dalven ίσως δεν είναι γνωστή στο ευρύ κοινό στην Ελλάδα. Είναι όμως αναμφίβολα γνωστή σε ένα, έστω περιορισμένο, κοινό που ασχολείται με την ιστορία των Εβραίων της Ελλάδας. Κι αυτό χάρη στο βιβλίο της –βιβλίο αναφοράς πλέον– *The Jews of Ioannina* (Cadmus Press 1990). Πρόκειται για την τελευταία δουλειά της που δημοσιεύτηκε όσο ήταν εν ζωή. Αποτυπώνει, όπως σημειώνει ο βιογράφος της, καθηγητής μεσαιωνικής λογοτεχνίας και αγγλικής γλώσσας στο πανεπιστήμιο της βόρειας Ντακότα, Άνταμ Γκόλντγουιν, τη μετατόπιση του ενδιαφέροντός της από τη νεοελληνική λογοτεχνία, και δη τους Νεοέλληνες ποιητές και ποιήτριες, στην εβραϊκή ιστορία και μνήμη.

Ας πάρουμε όμως τα πράγματα από την αρχή παρακολουθώντας την έξοχη βιογραφία της που μας παραδίδει ο Γκόλντγουιν και η οποία εγκαινιάζει τη σειρά «Romanioti», με υπεύθυνη την Ισραηλινή καλλιτέχνη Αντί Λιράζ (με καταγωγή από τα Γιάννενα), των εκδόσεων Ισνάφι. Η σειρά θα φιλοξενήσει βιβλία που αποτυπώνουν τη ζωή και το έργο των Ρωμανιωτών Εβραίων (των ελληνόφωνων δηλαδή Εβραίων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και μετέπειτα της Ελλάδας). Η Ρέι (ή και Ράε) Ντάλβεν λοιπόν γεννήθηκε ως Ραχήλ Νταλιάν το 1904 στην τότε οθωμανική Πρέβεζα από γονείς Εβραίους Γιαννιώτες. Οι γονείς της, Εσθήρ Κολχαμίρα και Ισραήλ Νταλιάν, είχαν γνωριστεί και παντρευτεί με συνοικέσιο, όπως άλλωστε συνηθιζόταν εκείνη την εποχή. Η προίκα, η πιο σωστά η απουσία προίκας (ο Ισραήλ, όπως μαθαίνουμε, δεν πρόβαλε τέτοιες αξιώσεις), ήταν ο παράγοντας που καθόρισε τον γάμο. Ακριβώς ο θεσμός της προίκας και οι συνέπειες που είχε για τη ζωή των γυναικών, αλλά και των ανδρών, του οικογενειακού της περίγυρου θα αποτελέσει τον πυρήνα του θεατρικού της έργου *Οι γάμοι κανονίζονται στον παράδεισο* (1983). Το έργο αποτελεί το πρώτο από τα τέσσερα θεατρικά της που θα κυκλοφορήσουν από τις εκδόσεις Ισνάφι – στα αγγλικά και δυστυχώς δίχως μετάφραση στα ελληνικά λόγω οικονομικών δυσχερειών.

Παρακινήμενος από την επιθυμία του να γνωρίσει τον κόσμο, αλλά κυρίως εξαιτίας της απελπιστικής οικονομικής κατάστασής του, ο πατέρας της Ραχήλ θα παρκάρει για την Αμερική το 1906. Τρία χρόνια μετά θα ακολουθήσει η γυναίκα του με δύο από τα τρία τους παιδιά, τον μεγαλύτερο Ιωσήφ και τη μικρότερη Ραχήλ. Στο μεσαίο παιδί της οικογένειας, στη Σόφι, δεν θα επιτραπεί να ταξιδέψει μαζί τους

λόγω τραχώματος, μιας μολυσματικής ασθένειας των ματιών. Η Σόφι θα επανασυνδεθεί με την οικογένειά της τρία ολόκληρα χρόνια αργότερα. Το γεγονός θα αποτελέσει πηγή έμπνευσης για την πρώτη σκηνή του έργου *Οι γάμοι κανονίζονται στον παράδεισο*. Στο έργο της όμως η ηρωίδα, η Εσθήρ, θα χάσει για πάντα την ευκαιρία να μεταναστεύσει στην Αμερική. Θα παραμείνει στα Γιάννενα, τόπο όπου διαδραματίζεται το έργο, και θα «βουλιάξει», όπως ίσως θα έλεγε ο Πρίμο Λέβι,¹⁶ μαζί με σχεδόν ολόκληρη την εβραϊκή κοινότητα της πόλης. Όπως γράφει ο Γκόλντγουιν, επιμελητής της έκδοσης, στον πρόλογό του, στην περίπτωση αυτή «η αποτυχία της μετανάστευσης είναι πρακτικά μια θανατική καταδίκη, αν και κανένας από τους χαρακτήρες του έργου δεν θα μπορούσε να το γνωρίζει».¹⁷ Το γνωρίζουν όμως οι θεατές/αναγνώστες.

Η οικογένεια, που θα μετονομαστεί όταν στο σχολείο του Ιωσήφ, Τζόζεφ πλέον, θα γράψουν λάθος το επίθετό του, θα εγκατασταθεί στην Κάτω Ανατολική πλευρά του Μανχάταν, στην καρδιά της μικρής ρωμανιώτικης κοινότητας. Πολύ κοντά τους θα χτιστεί, το 1925, η Κεϊλά Κεντοσά Γιάνινα, η μόνη ρωμανιώτικη συναγωγή στο δυτικό ημισφαίριο. Το διαμέρισμα στο οποίο θα κατοικήσουν θυμίζει βαγόνη τρένου, ένας στενός διάδρομος με δωμάτια στο πλάι. Η φτώχεια, αλλά και οι αλληπάλληλοι αποκλεισμοί, των Ελλήνων φτωχών μεταναστών από την αμερικανική κοινωνία, των ελληνόφωνων Εβραίων από την εβραϊκή γιντισόφωνη κοινότητα, θα καθορίσουν τη ζωή τους. Ο πατέρας θα ζησει με το παράπονο πως δεν γίνεται δεκτός ως Εβραίος από τους «Γίντις» όπως αποκαλεί τους Εσκενάζυ Εβραίους, που αποτελούν και την πλειονότητα των Εβραίων στη Νέα Υόρκη. Θα περάσει τη ζωή του κοντά στους «δικούς του ανθρώπους», δηλαδή τους λιγοστούς Ρωμανιώτες Εβραίους που είχαν και αυτοί μεταναστεύσει στην Αμερική. Και ακριβώς αυτός ο χαρακτηρισμός, «οι δικοί μας άνθρωποι» θα αποτελέσει και τον τίτλο ενός ακόμη θεατρικού έργου της Ντάλβεν (*Οι δικοί μας άνθρωποι*, 1989).

Η Ράε θα παλέψει να υπερβεί τους περιορισμούς του περιβάλλοντός της μέσω της μόρφωσης. Η Άννα στο έργο της *Οι δικοί μας άνθρωποι* (υπό έκδοση από τις εκδόσεις Ισνάφι), alter ego της ίδιας, θα βρει τον μπελά της όταν ο πατέρας της θα διαπιστώσει πως αυτή ευθύνεται που η λάμπα έσβησε και πάλι. «Θα ξενύχτησε κάνοντας τα μαθήματά της», θα πει η μητέρα. Σύμφωνα με τον Γκόλντγουιν, εδώ

¹⁶ Βλ. το βιβλίο του *Αυτοί που βούλιαζαν και αυτοί που σώθηκαν*, μτφρ. Χαρά Σαρλικιώτη, Άγρα, Αθήνα 2000.

¹⁷ Dalven, *Marriages Are Arranged in Heaven/Οι γάμοι κανονίζονται στον παράδεισο*, ό.π., σ. 28.

ανιχνεύεται και η βασική σύγκρουση του έργου, που αντανακλά μία από τις κύριες συγκρούσεις που καθόρισαν και τη ζωή της Ντάλβεν. Ο πατέρας, τόσο στη ζωή όσο και στο έργο της, πίεζε τη νεαρή Ράε/Άννα να αφήσει το σχολείο για να δουλέψει – εξάλλου έπρεπε να στηρίζει οικονομικά τον αδελφό της. Και σαν να μην έφτανε αυτό, ο πατέρας ήθελε να διαλέξει αυτός σύζυγο για την κόρη του, ενώ εκείνη επέμενε να διαλέξει η ίδια. Τελικά η Ράε θα διαλέξει για σύζυγο έναν επίσης Ρωμανιώτη μετανάστη από τα Γιάννενα, τον Τζακ Νεγρίν, ενώ νωρίτερα θα καταφέρει να παραμείνει στο σχολείο δουλεύοντας τα βράδια σαν μοδίστρα. «Άρχισα να βγάζω το μεροκάματό μου αρκετά πετυχημένα στην ηλικία των δεκατεσσάρων, επειδή δούλευα όλες αυτές τις μηχανές –την απλή ραπτομηχανή, αυτή με τη διπλή βελόνα, αυτή για τα στενέματα– και έβγαζα καλό μισθό», θα πει σε μία από τις συνεντεύξεις της που μελέτησε ο Γκόλντγουιν.¹⁸ Μια ραπτομηχανή λοιπόν, όπως για πάμπολλες γυναίκες μέχρι σχετικά πρόσφατα, θα γίνει το όχημα για τη σχετική ανεξαρτητοποίηση από ένα μάλλον ασφυκτικό οικογενειακό περιβάλλον.¹⁹ Τα κύρια θέματα που θα απασχολήσουν την Ντάλβεν στη ζωή της θα αποτυπωθούν στο έργο της, ακαδημαϊκό και θεατρικό. Η εθνική και θρησκευτική καταγωγή – της Ελληνοαμερικανο-εβραίας, η ταξική – της φτωχής μετανάστριας, η έμφυλη – της γυναίκας που ζει σε μια πατριαρχική κοινωνία.

Η δύσκολη οικονομική κατάσταση αλλά και η έμφυλη ταυτότητα θα καθορίσουν και την επιλογή του Κολλεγίου Χάντερ όπου σπούδασε. «Πώς το διάλεξα; [...] Ήταν δωρεάν και βρισκόταν στο Μανχάταν. [Ήταν] ένα κολλέγιο θηλέων εκείνη την εποχή», θα πει στην ίδια συνέντευξη.²⁰ Στη διάρκεια των σπουδών της θα χρειαστεί να συνεχίσει να δουλεύει, εξάλλου έπρεπε να συμβάλει στα έξοδα του αδελφού της που σπούδαζε στην ιατρική. Τα φοιτητικά της χρόνια όμως θα είναι και η εποχή της γνωριμίας της με το θέατρο. Αγαπημένος της συγγραφέας ο Ίψεν, η θεματολογία και η ατμόσφαιρα του οποίου θα επηρεάσουν άμεσα τα έργα της. Όπως και ορισμένα έργα του Νορβηγού συγγραφέα (*Χέντα Γκάμπλερ* και *Κουκλόσπιτο*),

¹⁸ Goldwyn, *Rae Dalven, The Life of a Greek Jewish American / Η ζωή μιας Ελληνοεβραίοαμερικάνας*, ό.π., σ. 102.

¹⁹ Περισσότερα για τη συμβολή της ραπτομηχανής στην οικονομία και τη θέση της στη ζωή των γυναικών βλ. Leda Papastefanaki, «Sewing at home in Greece 1870s to 1930s. A global history perspective», στο Malin Nilsson, Indrani Mazumdar & Silke Neunsinger (επιμ.), *Home-Based Work and Home-Based Workers 1800-2021*, Studies in Global Labour History, τόμ. 45, Λάιντεν, Brill 2021, σ. 74-95.

²⁰ Goldwyn, ό.π., σ. 103.

έτσι και τα έργα της Ντάλβεν στήνονται σε σπίτια και παρουσιάζουν εγκλωβισμένες γυναίκες σε δυστυχισμένους γάμους για λόγους οικονομικούς.

Ο γάμος της Ντάλβεν για διάφορους λόγους (ατεκνία, προσκόλληση του συζύγου σε παραδοσιακές αξίες, φιλοδοξίες της ίδιας) δεν θα πετύχει. Όμως θα είναι χάρη στην οικογένεια του συζύγου της που θα έρθει σε επαφή με «τον ποιητή της οικογένειας», τον Γιωσέφ Ελιγιά – σοσιαλιστή, σιωνιστή, ελληνιστή. Οι δυο τους θα ξεκινήσουν μια αλληλογραφία που θα διαρκέσει τρία χρόνια, μέχρι τον πρόωρο θάνατο του Ελιγιά το 1931 σε ηλικία 29 ετών. Η επαφή με το έργο του θα ανοίξει ένα από τα σημαντικότερα κεφάλαια στη ζωή της Ντάλβεν, αυτό της διαμεσολάβησης Ελλήνων ποιητών στο αμερικανικό κοινό. Η μετάφραση των *Ποιημάτων* του θα κυκλοφορήσει το 1944 και θα καθιερώσει την Ντάλβεν ως «πραγματική μεταφράστρια».²¹ Τα συχνά ταξίδια της στην Ελλάδα τη δεκαετία του 1930 και η υποδοχή της από τους ελληνικούς λογοτεχνικούς κύκλους θα βοηθήσουν στην κατεύθυνση αυτή. Ο πόλεμος θα διακόψει τις επισκέψεις της στην Ελλάδα. Θα επιστρέψει το 1947, οπότε και θα βρει την κοινότητα των Ιωαννίνων κατεστραμμένη. Στο μεταξύ ο γάμος της θα διαλυθεί και η ίδια θα αναγκαστεί να εξασφαλίσει τα προς το ζην μόνη της. Μία ακόμη σύγκρουση θα ταλανίσει τη ζωή της, αυτή μεταξύ της οικονομικής ανάγκης για δουλειά και της δημιουργικής ανάγκης για γράψιμο.

Στο δημιουργικό πεδίο οι επιλογές της Ντάλβεν δεν είναι τυχαίες. Διέπονται από την πολιτική ιδεολογία της, ποτέ δεν έκρυψε τη συμπάθειά της για την αριστερά, και τη φεμινιστική ματιά της. Έτσι, το 1945 έχει ολοκληρώσει τη μετάφραση ενός «εαμικού», όπως το χαρακτήρισε η ίδια, έργου. Πρόκειται για τους *Αντάρτες* του Μάνθου Κέτση που γράφτηκαν και ανέβηκαν στη διάρκεια της Κατοχής (1943). Η Ντάλβεν πιθανά γνώρισε τον Κέτση, ο οποίος στη διάρκεια του Εμφυλίου εξορίστηκε στη Μακρόνησο (1947-1950), από τον σύντροφο και συγκρατούμενό του Γιάννη Ρίτσο, τον οποίο γνώριζε από παλιά. Οι προσπάθειές της να ανέβει το έργο στη Νέα Υόρκη θα αποτύχουν. Εξάλλου, την εποχή αυτή στην Αμερική διάχυτος είναι ο φόβος για τους κομμουνιστές και τους συμπαθούντες τους.

Η ενασχόληση της Ντάλβεν με το έργο του Ρίτσου προδίδει την ίδια ιδεολογική ματιά. Η μετάφρασή της της *Τέταρτης διάστασης* (1977) θα είναι η πρώτη μετά την άρση της απαγόρευσης κυκλοφορίας του έργου του. Νωρίτερα, χάρη σε κάποια έσοδα που της απέφερε η έκδοση των ποιημάτων του Ελιγιά, θα ταξιδέψει και

²¹ Ο.π., σ. 116.

πάλι στην Ελλάδα, όπου θα έρθει σε επαφή με τους μελλοντικούς νομπελίστες Σεφέρη και Ελύτη, καθώς και τους πολλάκις υποψηφίους για Νόμπελ Καζαντζάκη και Ρίτσο. Η έκδοση που θα προκύψει (1951), μια ανθολογία με μεταφράσεις Ελλήνων ποιητών, θα καθιερώσει στον αγγλόφωνο χώρο την Ντάλβεν ως μεταφράστρια σύγχρονης ελληνικής ποίησης. Θα ακολουθήσει μία ακόμα σημαίνουσα έκδοση, αυτή των ποιημάτων του Καβάφη (1961) – μια έκδοση που θα παγιώσει τη φήμη της και η οποία, εκτός των άλλων, θα αποτελέσει, σύμφωνα με τον Γκόλντγουιν, έκφραση του σταθερού ενδιαφέροντός της για την κουίρ σεξουαλικότητα.²² Μελανή σελίδα η απόρριψη που εισέπραξε από τον Σεφέρη, που τελικά ενέκρινε για μεταφραστή του τον Φίλιπ Σέραρντ. Το πώς γινόταν δεκτή η δουλειά της Ντάλβεν από τον κύκλο του Σεφέρη αποκαλύπτει ίσως μια επιστολή του Γιώργου Κατσίμπαλη προς τον ποιητή με αφορμή την έκδοση της ανθολογίας της Ντάλβεν, που σχολιάζει ο Γκόλντγουιν. «Αυτά παθαίνει η νεοελληνική ποίηση όταν την μαγαρίζουν ελληνοεβραιοαμερικάνες κουκουίνες²³», έγραφε ο Κατσίμπαλης στον Σεφέρη. Ο ίδιος προφανώς προτιμούσε άνδρες μεταφραστές με μεγαλύτερη ευρυμάθεια και κύρος, παρατηρεί ο Γκόλντγουιν. Και προφανώς όχι κουκουέδες ή ελληνο-αμερικανο-εβραίους θα προσθέταμε. Υπήρξαν όμως και οι θαυμαστές της μεταφραστικής δουλειάς της Ντάλβεν, όπως ήταν ο Καζαντζάκης. Σε μια επιστολή του το 1947 προς τον Κακριδή έγραφε: «Βρήκα μια γυναίκα που ξέρει ελληνικά [...] και μεγάλωσε και σπούδασε [...] στην Αμερική και είναι ποιήτρια. Είναι [...] μια ζωτική δύναμη με αληθινή αίσθηση της αγγλικής γλώσσας, που σκέφτεται την κάθε λέξη σαν να ήταν οργανισμός με αίμα, ζέση και ρυθμό». Η Ντάλβεν θα μεταφράσει 300 στίχους από την *Οδύσσεια* του Καζαντζάκη, που θα συμπεριληφθούν στην ανθολογία της ελληνικής ποίησης.

Η ακαδημαϊκή καριέρα της κάθε άλλο παρά εύκολη ήταν και οι οικονομικές δυσκολίες που αντιμετώπισε πολλές. Το 1951 έγραφε σε έναν παλιό καθηγητή της από τη Δραματική σχολή του Γιέλ, όπου γράφτηκε το 1939, όταν ακόμη ίσχυε ποσόστωση που περιόριζε τον αριθμό των Εβραίων, ενώ στα προπτυχιακά δεν γίνονταν δεκτές γυναίκες: «[...] δεν κατείχα ποτέ μια θέση που θα μπορούσε να υποστηρίξει εμένα και το γράψιμό μου, και ενώ απέκτησα κάποιο πρεστίτζ, γενικά

²² Έτσι, δραματοποίησε, λ.χ., τον έρωτα του Βερλαίν για τον Ρεμπώ στο έργο της *Μια εποχή στην κόλαση* (1938), ενώ αναφέρθηκε και στη Σαπφώ στην ανθολογία γυναικείας ποίησης που εκδόθηκε μετά τον θάνατό της.

²³ Παράγωγο λογοπαίγνιο του αντίστοιχου ανδρικού «κουκουέδες».

συνοδεύτηκε από μια οικονομική καταστροφή». Για καλή της τύχη, το 1952 παρουσιάστηκε μια θέση απρόσμενη, στο πανεπιστήμιο Φισκ, ένα από τα παλιότερα Αφρο-αμερικανικά ιδρύματα ανώτατης εκπαίδευσης της χώρας. Στο περιβάλλον αυτό, που έχει αφυπνιστεί από το Κίνημα Πολιτικών Δικαιωμάτων, η Ντάλβεν θα ανθίσει. Οι πολλαπλές και ανταγωνιστικές μεταξύ τους ταυτότητές της θα συγκλίνουν δίνοντας έκφραση στις προοδευτικές της αντιλήψεις. Έτσι, την ίδια χρονιά γράφει ένα ραδιοφωνικό θεατρικό με τίτλο *Τα σχολεία του Τζιμ Κρόου πρέπει να τελειώσουν!* με θέμα τον φυλετικό διαχωρισμό στα σχολεία. Την ίδια περίοδο θα γράψει και το θεατρικό *Τούλα*, ένα έργο με θέμα τους Έλληνες Εβραίους στη διάρκεια της Κατοχής –βασισμένο εν μέρει σε αληθινά πρόσωπα και γεγονότα–, και το οποίο δηλώνει τη δέσμευσή της στο χρέος διατήρησης της ελληνο-εβραϊκής μνήμης στη μεταπολεμική περίοδο. Στα τέλη της δεκαετίας του 1970 θα επεξεργαστεί εκ νέου το έργο αυτό, το οποίο θα μετονομάσει σε *Ζήτημα επιβίωσης*. Και αυτό το θεατρικό θα ενταχθεί στη σειρά *Romanioti* των εκδόσεων Ισνάφι.

Το ενδιαφέρον της για τα πολιτικά δικαιώματα δεν θα την εγκαταλείψει. Στο έργο *Εσθήρ*, που θα γράψει το 1983 –και το οποίο θα κυκλοφορήσει επίσης από τις εκδόσεις Ισνάφι– μια Αφρο-αμερικανή υπηρέτρια περιγράφει την εμπειρία της σκλαβιάς. Στο μεταξύ, η Ντάλβεν, χάρη στις θέσεις διδασκαλίας που ανέλαβε, απέκτησε μια σχετική οικονομική ασφάλεια. Στα τέλη της δεκαετίας του 1960 κατείχε πια μια μόνιμη θέση στο Κολλέγιο Λέιντκλιφ, πραγματώνοντας έτσι το όνειρο της ζωής της να διδάσκει θέατρο και αγγλικά. Η σταθερότητα στη ζωή της της επέτρεψε να αφιερωθεί στα θέματα που τη στήριζαν πνευματικά και καλλιτεχνικά στην πορεία της καριέρας της, τους Έλληνες Εβραίους και τη γυναικεία εμπειρία και δημιουργικότητα. Θα γράψει λοιπόν μια βιογραφία της Άννας Κομνηνής, της μόνης γυναίκας που, όπως σημείωσε, ασχολήθηκε με την ιστορία στο Βυζάντιο. Όπως παρατηρεί ο βιογράφος της Ντάλβεν, η έμφαση στο φύλο απορρέει από μια ομοιότητα: και οι δύο προσπάθησαν να διακριθούν μέσα σε ένα ανδροκρατούμενο περιβάλλον. Και, ως μια έμμεση αναγνώριση του φεμινιστικού χαρακτήρα της μελέτης της, αφιερώνει τη βιογραφία της μορφωμένης στο έπακρο κόρης του αυτοκρατορικού ζεύγους σε μια πάμπτωχη και αγράμματη μοδίστρα, τη μητέρα της.

Την περίοδο που ακολούθησε, η Ντάλβεν θα αφοσιωθεί στον ρόλο της ιστοριογράφου – θα είναι μάλιστα η μόνη γυναίκα μελετήτρια του ρωμανιώτικου εβραϊσμού. Όπως και με τα θεατρικά της έργα, η Ντάλβεν καταγράφει στοιχεία της

ιστορίας των Γιαννιωτών Εβραίων δίνοντας έμφαση στην ανασύσταση της καθημερινής τους ζωής. Κύριο μέλημά της, εκτός από την ιστορική καταγραφή, η διατήρηση της μνήμης μιας κοινότητας που, όπως συνειδητοποιεί, σύντομα –εξαιτίας της Σοά και της μετανάστευσης– θα πάψει να υπάρχει.

Τελευταίο έργο της Ντάλβεν, που εκδόθηκε μετά τον θάνατό της, *Οι κόρες της Σαφρούς* (1994). Πρόκειται για μια ανθολογία γυναικείας ποίησης. Σύμφωνα με τον Γκόλντγουιν, αποτελεί την πλέον ριζοσπαστική της απόφαση. Κι αυτό γίνεται κατανοητό αν αναλογιστούμε πως υπήρξε παραμερισμένη και υποτιμημένη από το ανδρικό κατεστημένο, όπως, λ.χ., τον Κατσίμπαλη και τον Σεφέρη ή τους Αμερικανούς πανεπιστημιακούς δασκάλους της που δίστασαν να την αναγνωρίσουν. Όπως σημειώνει ο Γκόλντγουιν, «η απόφαση να δημιουργήσει έναν κανόνα γυναικών αποτελεί την κλιμάκωση της αναφοράς της σε μια ζωή περιθωριοποίησης».²⁴ Κλείνοντας το καλά τεκμηριωμένο και ιδιαίτερα καλογραμμένο βιβλίο του, ο βιογράφος της Ντάλβεν καταλήγει πως ο χαρακτηρισμός του Κατσίμπαλη («Ελληνοεβραίοαμερικανίδα κουκουίνα») τελικά είναι ακριβής, και σε αντίθεση με ό,τι πίστευε ο ίδιος, διόλου υποτιμητικός. «Κουκουίνα», καθώς αφιέρωσε τη ζωή της στην ανάδειξη περιθωριοποιημένων ομάδων, όπως οι Ελληνίδες ποιήτριες, οι Αφροαμερικανοί του Νότου και οι Έλληνες Εβραίοι στη διάρκεια της Σοά και μετά από αυτή. Τέλος, επιδιώκει να είναι αξεδιάλυτα Ελληνίδα, Εβραία και Αμερικανίδα. Πρόκειται μάλιστα για ιδιότητες με έμφυλο πρόσημο, καθώς η γυναικεία της ταυτότητα αποτέλεσε ουσιώδη παράγοντα στη ζωή και το έργο της· ένα έργο βαθιά πολιτικό και φεμινιστικό.

*

Λίγα λόγια για το θεατρικό της *Οι γάμοι κανονίζονται στον παράδεισο*. Η δράση τοποθετείται στα προπολεμικά Γιάννενα, στο εσωτερικό του σπιτιού μιας φτωχής εβραϊκής οικογένειας. Στο επίκεντρο, καθώς το έργο εξελίσσεται στη διάρκεια του χρόνου (1929-1938), το ζήτημα της προίκας. Οι ζωές των ανθρώπων, γυναικών αλλά και ανδρών, μοιάζει να καθορίζονται από έναν «πετυχημένο» ή «αποτυχημένο» γάμο, κριτήριο για τους οποίους είναι αποκλειστικά η οικονομική κατάσταση του ζευγαριού αλλά και της ευρύτερης οικογένειας, η οποία εξαρτάται άμεσα από το ζευγάρι. Καθοριστική είναι βέβαια ακόμη περισσότερο η απουσία γάμου, συνθήκη

²⁴ Goldwyn, *ό.π.*, σ. 155.

καταστροφική για τη ζωή μιας γυναίκας. Οι λιτοί διάλογοι –στους οποίους κυριαρχεί η μορφή της προξενήτρας– περιστρέφονται σταθερά γύρω από το ποσό που η οικογένεια των υποψήφιων γαμπρών ζητάει –και η οικογένεια των τριών ηρωίδων δυσκολεύεται να προσφέρει– κάτι που συνιστά, όπως γράφει η Ντάλβεν, μια εμπορική συναλλαγή απογυμνωμένη από οποιαδήποτε «ιερότητα».²⁵ Δεν είναι τυχαίο λοιπόν που η συγγραφέας διαλέγει να κλείσει το έργο της με μια προσωπική παρέμβαση. Μια φωνή ακούγεται από megáφωνο μετά το τέλος της τελευταίας πράξης. Χάρη σε αυτή μαθαίνουμε τη μετέπειτα τύχη της οικογένειας. Στο επίκεντρο η αγωνία των νέων γονιών, που τους έχουμε παρακολουθήσει από την εφηβεία, να συγκεντρώσουν τα απαραίτητα για την προίκα των κοριτσιών που έχουν γεννηθεί στο μεταξύ. Η Ντάλβεν κάνει ένα τελευταίο σχόλιο-αναφορά στην επικαιρότητα. Ευτυχώς, γράφει, η ελληνική κυβέρνηση πέρασε έναν νόμο που καταργεί την προίκα (1983). Το έργο κλείνει με τη διαπίστωση πως οι γυναίκες δεν θα αποτελούν πλέον, τουλάχιστον επίσημα, αντικείμενα εμπορικής συναλλαγής. Το θεατρικό της Ντάλβεν, ρεαλιστικό και εν πολλοίς αυτοβιογραφικό, αποτελεί σαφώς ένα κοινωνικο-ιδεολογικό σχόλιο.

Επίλογος

Στη μεταδιδακτορική έρευνα μέρος της οποίας παρουσιάστηκε εδώ παρακολούθησα τις μεταπολεμικές διαδρομές Ελληνο-εβραίων γυναικών. Ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στις επιλογές των γυναικών λαμβάνοντας υπόψη τα εκάστοτε πολιτικά και κοινωνικά συμφραζόμενά τους. Επίσης, ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στον λόγο που άρθρωσαν οι γυναίκες αυτές. Πρόκειται για μια μορφή λόγου, το περιεχόμενο και η δυναμική του οποίου δεν είχαν μέχρι σήμερα αναδειχθεί από την έρευνα. Με τη συμβολή της μελέτης αυτής, καθώς και άλλων σημαντικών μελετών, μπορούμε να ισχυριστούμε πως ανοίγει πλέον και στη χώρα μας ένα νέο ερευνητικό πεδίο στο οποίο οι σπουδές φύλου συναντούν τις σπουδές του Ολοκαυτώματος.²⁶

²⁵ Dalven, *Οι γάμοι κανονίζονται στον παράδεισο*, ό.π., σ. 155.

²⁶ Σε αυτή την κατεύθυνση αξιοσημείωτη είναι η συμβολή της Οντέτ Βαρών-Βασάρ. Βλ. Odette Varon-Vassard, “Survivre, Témoigner, Transmettre, Parcours et récits des femmes survivantes de la Shoah en Grèce”, *Témoigner. Entre Histoire et Mémoire*, τχ. 136, Απρίλιος 2023, σ. 102-127· “Voix des jeunes filles juives grecques survivantes de la Shoah”, *Cahiers Balkaniques*, 43, 2015.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

Ασσέρ-Πάρδο, Ροζίνα, *538 ημέρες με άλλο όνομα*, Γαβριηλίδης, Αθήνα 1999.

Βαρών-Βασάρ, Οντέτ, «Charlotte Delbo. *Το Αουσβιτς και το μετά*. Μια ιδιαίτερη κατάθεση», *Βιογραφία, Αυτοβιογραφία, Ιστοριογραφία*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Σχολή Μωραΐτη, Αθήνα 2021, σ. 103-119.

Βαρών-Βασάρ, Οντέτ, «Μπέρρυ Ναχμιάς (Καστοριά 1924-Αθήνα 2013), Μια ξεχωριστή διαδρομή», επίμετρο στο Μπέρρυ Ναχμιάς, *Κραυγή για το αύριο*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2020, σ. 263-350.

Βαρών-Βασάρ, Οντέτ, «Η μαρτυρία της Λίζας Πίνχας 70 χρόνια μετά», *The Books' Journal*, τχ. 63, Φεβρουάριος 2016, σ. 50-54.

Δρουμπούκη, Άννα-Μαρία, *Μια ατέλειωτη διαπραγμάτευση. Η ανασυγκρότηση των ελληνικών εβραϊκών κοινοτήτων και οι γερμανικές αποζημιώσεις, 1945-1961*, πρόλογος Γιώργος Κόκκινος, Ποταμός, Αθήνα 2019.

Κασσούτου, Μπέρρυ, «18 Ιανουαρίου 1946», *Ισραηλιτικόν Βήμα*, 18.1.1946.

Κούνιο-Αμαρίλιο, *Πενήντα χρόνια μετά... Αναμνήσεις μιας Σαλονικιώτισσας Εβραίας*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1996.

Λάμψα, Καρίνα και Ιακώβ Σιμπή *Η ζωή απ' την αρχή. Η μετανάστευση των Ελλήνων Εβραίων στην Παλαιστίνη (1945-1948)*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2010.

Levi, Primo, *Αυτοί που βούλιαζαν και αυτοί που σώθηκαν*, μτφρ. Χαρά Σαρλικιώτη, Άγρα, Αθήνα 2000.

Μπεζέ, Ελένη, *Έλληνες Εβραίοι: Μνήμες και ταυτότητες μετά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο*, διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, 2021. Υπό δημοσίευση, Άγρα, Αθήνα 2024.

Μπεζέ, Ελένη, «Εβραϊκές διεκδικήσεις στη Θεσσαλονίκη την περίοδο κυριαρχίας του ΕΑΜ (Νοέμβριος 1944-Ιανουάριος 1945)», *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 142, Ιούλιος-Σεπτέμβριος 2018, σ. 42-49.

Μπενβενίστε, Ρίκα, *Λούνα. Δοκίμιο ιστορικής βιογραφίας*, Πόλις, Αθήνα 2017.

Μπενβενίστε, Ρίκα, *Αυτοί που επέζησαν. Αντίσταση, εκτόπιση, επιστροφή. Θεσσαλονικείς Εβραίοι στη δεκαετία του 1940*, Πόλις, Αθήνα 2014 (β΄ έκδοση 2016).

Μπενρουμπή-Αμπαστάδο, *Τα τετράδια της Λίνας*, πρόλογος Ν. Χριστιανόπουλος, Καπάνι, Θεσσαλονίκη 1999.

Ναρ, Λέων, *Ξανά στη Σαλονίκη. Η μετέωρη επιστροφή των Ελλήνων Εβραίων στον γενέθλιο τόπο (1945-1946)*, προλεγόμενα Σ.Ν. Δορδανάς, Πόλις, Αθήνα 2018.

Ναχμιάς, Μπέρρυ, *Κραυγή για το αύριο*, επιμέλεια και επίμετρο Οντέτ Βαρών-Βασάρ, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2020 (α' έκδ. Κάκτος, Αθήνα 1989).

Πίνχας, Λίζα, *Αντιμέτωπη με το Ολοκαύτωμα. Η Λίζα Πίνχας διηγείται*, προλογικά σημειώματα Ζ. Μπαττίνου, Ν.Μ. Μουσή και Γ. Μίχα, εισαγωγή Γ. Ετμεκτσόγλου, μεταγραφή, μετάφραση Γ. Μίχα, Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος, Αθήνα 2014.

Πίνχας, Λίζα, *Αντιμέτωπη με το Ολοκαύτωμα. Η Λίζα Πίνχας διηγείται*, μεταγραφή, μετάφραση, σχόλια Γ. Μίχα, προλογικά σημειώματα Ζ. Μπαττίνου, Ν.Μ. Μουσή και Γ. Μίχα, εισαγωγή Ο. Βαρών-Βασάρ, επιμέλεια Ε. Χεκίμογλου, β' έκδοση αναθεωρημένη, Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος, Αθήνα 2023.

Χεκίμογλου, Ευάγγελος και Α.Μ. Δρουμπούκη, (επιμ.), *Την επαύριον του Ολοκαυτώματος*, Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2017.

Ξενόγλωσση

Bankier, David, *The Jews are Coming Back. The Return of the Jews to their Countries of Origin after WWII*, Berghan Books-Yad Vashem, Ιερουσαλήμ 2005.

Baumel-Schwartz, Judith Tydor και Dalia Ofer (επιμ.), *Her Story, My Story? Writing About Women and the Holocaust*, Peter Lang, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη 2020.

Benveniste, Henriette-Rika και P. Hantzaroula, "Jewish Life after the Return: Dutch and Greek Experiences after the Shoah", *Historiein*, τόμ. 18, τχ. 1 & 2, 2019.

Benveniste, Henriette-Rika, "The coming out of Jewish History in Greece", δημοσιεύτηκε στην ιστοσελίδα του l'Atelier international de recherche sur les usages publics du passé, 27 Ιανουαρίου 2001 <http://usagespublicsdupasse.ehess.fr/the-coming-out-of-jewish-history-in-greece/>

Brenner, Michael, *After the Holocaust: Rebuilding Jewish Lives in Postwar Germany*, Princeton University Press, Πρίνστον 1997.

Dalven, Rae, *The Jews of Ioannina*, Cadmus Press, Φιλαδέλφεια 1990.

Dalven, Rae, "Greek Jews under the Truman doctrine", *Jewish Life*, τόμ. II, τχ. 3, Ιανουάριος 1948, σ. 9-11.

Dreyfus, Jean-Marc και Daniel Langton, *Gender: Writing Women, Writing the Holocaust*, Bloomsbury, Λονδίνο και Οξφόρδη 2011.

Fourtage, Laure, "Accueillir les déportés juifs en France (novembre 1943-novembre 1945)", στο Colette Zytnicki, *Terre d'exil, terre d'asile*, Editions de l'Éclat, Παρίσι 2010, σ. 71-96.

- Garfinkle, Buena, “Tale of a ghetto conspirator”, *The Pioneer Woman*, τχ. 125, Απρίλιος 1947, σ. 10-11.
- Goldenberg, Myrna (επιμ.), *Before All Memory is Lost: Women’s Voices from the Holocaust*, The Azrieli Foundation, Τορόντο 2017.
- Grossman, Atina, “Trauma, Memory and Motherwood”, στο R. Bessel and D. Schumann (επιμ.), *Life after Death: Approaches to a Cultural and Social History of Europe During the 1940s and 1950s*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 2003, σ. 93-128.
- Gurewitch, Brana (επιμ.), *Mothers, Sisters, Resisters: Oral Histories of Women who Survived the Holocaust*, AL: University of Alabama Press, Τασκαλούζα 1998.
- Hand, Seán και Steven T. Katz (επιμ.), *Post-Holocaust France and the Jews, 1945-1955*, New York University Press, Νέα Υόρκη 2015.
- Hondius, Dienneke, “A Cold Reception. Holocaust Survivors in the Netherlands and their Return”, *Patterns of Prejudice*, τόμ. 28, τχ. 1, 1994, σ. 47-65.
- Kaplan, Marion, “Did Gender Matter during the Holocaust?”, *Jewish Social Studies*, τόμ. 24, τχ. 2, χειμώνας 2019, σ. 37-56.
- Kerem, Yitzak, “Rachel (Rae) Dalven: An Accomplished Female Romaniote Historian, Translator, and Playwrite”, *Studia Judaica*, τόμ. 41, τχ. 1, σ. 139-158, doi:10.4467/24500100STJ.18.008.9178.
- Levine Melammed, Renée, *An Ode to Salonika. The Ladino Verses of Bouena Sarfatty*, Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis, 2013.
- Levine Melammed, Renée, “The Memoirs of a Partisan from Salonika”, *Nashim*, τχ. 7, 2004, σ. 151-173.
- Lewkovicz, Bea, *The Jewish Community of Salonika. History, Memory, Identity*, Valentine Mitchell, London-Portland 2006.
- Melamed, Laura, “La Grèce au combat et sous l’Occupation”, *Les Cahiers de l’Alliance Israélite*, τχ. 95, 1956, σ. 12-18.
- Melamed, Laura, “The Greek Jews under the Nazis”, *The Alliance Review*, τχ. 31, 1957, σ. 24-26.
- Melamed, Laura, “Los Judios Griegos bajo los Nazis”, *Revista de la Alliance*, τχ. 32, 1957, σ. 20-22.
- Paige Anthony, Elizabeth, *Return Home. Holocaust Survivors Reestablishing Lives in Postwar Vienna*, Clark University, Ουόρσεστερ, Μασαχουσέτη 2016.
- Papastefanaki, Leda, “Sewing at home in Greece 1870s to 1930s. A global history perspective”, στο Malin Nilsson, Indrani Mazumdar & Silke Neunsinger (επιμ.),

Home-Based Work and Home-Based Workers 1800-2021, Studies in Global Labour History, τόμ. 45, Brill, Λάιντεν 2021, σ. 74-95.

Varon-Vassard, Odette, “Survivre, Témoigner, Transmettre, Parcours et récits des femmes survivantes de la Shoah en Grèce”, *Témoigner. Entre Histoire et Mémoire*, τχ. 136, Απρίλιος 2023, σ. 102-127.

Varon-Vassard, Odette, “Voix des femmes, Témoignages de jeunes filles juives grecques survivantes de la Shoah”, *Cahiers Balkaniques*, 43, 2015, δημοσιεύτηκε ηλεκτρονικά στις 25 Ιουλίου 2017, τελευταία πρόσβαση 29 Ιουλίου 2017. URL : <http://ceb.revues.org/8528>

Weinberg, David H., *Recovering a Voice. West European Jewry after the Holocaust*, The Littman Library of Civilization-Liverpool University Press, 2015.

Δίγλωσση

Dalven, Rea, *Marriages Are Arranged in Heaven/Οι γάμοι κανονίζονται στον παράδεισο*, τόμ. 1, επιμέλεια-πρόλογος A.J. Goldwyn, μτφρ. Α. Φωτάκης, Ισνάφι, Ιωάννινα 2022.

Goldwyn, Adam J., *Rae Dalven, The Life of a Greek Jewish American / Ράε Ντάλβεν, Η ζωή μιας Ελληνοεβραϊοαμερικάνας*, τόμ. 0, πρόλογος Adi Liraz, μτφρ. Α. Φωτάκης, Ισνάφι, Ιωάννινα 2022.